

Г.Т. Байсалова¹, М.А. Төленді¹

¹Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті

ӘКІМШІЛІК ЖӘНЕ ПРОЦЕДУРАЛДЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ ЖІКТЕЛУ МОДЕЛІ

Аңдатпа

Зерттеуде әкімшілік іс жүргізу құқықтық қатынастардың классификациялық моделі, құқықтық қатынастардың жалпы теориясы тұрғысынан талданады. Әкімшілік іс жүргізу құқықтық қатынастардың жіктелуі құбылыстар мен ұғымдарды белгілі бір түрлерге бөлу тәсілі ретінде қарастырылады. Бұл жағдай құқықтық қатынастардың ерекшеліктерін, олардың көптүрлілігін, қасиеттерін, байланыстары мен тәуелділіктерін, жалпы және арнайы түрлерін бөліп көрсетуге және осы арқылы олардың мәніне терең бойлауға мүмкіндік берді. Бұл парадигмадағы модельдеу процесі, әдетте, типологиялық және нақты классификациялық критерийлерге негізделініп дәлелденді. Бұл процестің негізін жіктеу құқық теориясының жалпы қабылданған постулаттары, сондай-ақ құқықтық реттеу механизміндегі құқықтық қатынасты тағайындауға (қызметтік рөлге) негізделген сынан тұрады.

Әкімшілік іс жүргізу құқықтық қатынастар әкімшілік құқықтық қатынастардың ортақ белгілерімен сипатталады. Әкімшілік іс жүргізу құқықтық қатынастарды жіктеудің теориялық моделі жіктеу негіздерінің тізбесімен анықталынады

Түйін сөздер: құқықтық қатынас, әкімшілік-құқықтық процессуалдық құқықтық қатынас, жіктеу, үлгі, ерекшелік.

Байсалова Г.Т.¹, Төленді М.А.¹

¹Казахский национальный аграрный исследовательский университет

КЛАССИФИКАЦИОННАЯ МОДЕЛЬ АДМИНИСТРАТИВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНЫХ ПРАВООТНОШЕНИЙ

Аннотация

В исследовании осуществлен анализ классификационной модели административно-процессуальных правоотношений с позиции общей теории правоотношений. Классификация административно-процессуальных правоотношений рассмотрена как способ разделения явлений и понятий на определенные виды. Данное обстоятельство позволило выделить специфику правоотношений, их разнообразие, свойства, связи и зависимости, общее и специфическое и посредством этого вникнуть в их сущность. Обосновано, что процесс моделирования в данной парадигме основывается, как правило, на типологических и видовых классификационных критериях. Основу данного процесса составляют общепринятые постулаты теории права об основаниях классификации, а также критерий, базирующийся на назначении (служебной роли) правоотношения в механизме правового регулирования.

Исследование проблемы классификации административных правоотношений позволило сделать вывод о многообразии подходов к данному вопросу. Для административных процессуальных правоотношений характерны общие черты административных правоотношений. Теоретическая модель классификации административных процессуальных правоотношений значительно обогащена перечнем оснований классификации.

Ключевые слова: правоотношение, административно-правовое процессуальное правоотношение, классификация, модель, специфика.

G.T. Baisalova¹, M.A. Tolendi¹

¹ Kazakh National Agrarian Research University

CLASSIFICATION MODEL ADMINISTRATIVE AND PROCEDURAL RELATIONSHIPS

Abstract

The study analyzes the classification model of administrative procedural legal relations from the standpoint of the general theory of legal relations. The classification of administrative procedural legal relations is considered as a way of dividing phenomena and concepts into certain types. This circumstance made it possible to single out the specifics of legal relations, their diversity, properties, connections and dependencies, general and specific, and through this to delve into their essence. It is substantiated that the modeling process in this paradigm is based, as a rule, on typological and specific classification criteria. The basis of this process is the generally accepted postulates of the theory of law on the grounds for classification, as well as a criterion based on the appointment (service role) of the legal relationship in the mechanism of legal regulation.

The study of the problem of classification of administrative legal relations made it possible to conclude that there are a variety of approaches to this issue. Administrative procedural legal relations are characterized by common features of administrative legal relations. The theoretical model for the classification of administrative procedural legal relations is significantly enriched with a list of classification grounds.

Keywords: legal relationship, administrative-legal procedural legal relationship, classification, model, specificity.

Кіріспе. Құқықтық қатынастар мәселесі әрқашан заң ғылымының салалары үшін ең күрделі және практикалық маңызды мәселелердің бірі болған.

Ғылыми әдебиеттерде құқықтық мемлекеттіліктің, қоғамның құқықтық жүйесінің даму деңгейі жеке адамның заңнамада бекітілген құқықтары мен бостандықтарының санымен ғана емес, сонымен қатар олардың қоғамдық қатынастарда жүзеге асыру мүмкіндігімен де анықталатыны атап өтіледі:

«Қоғамдық қатынастардың құқықтық нысандары – құқықтық қатынастар нормативтік құқықтық үлгілерді құқық субъектілерінің нақты заңды мінез-құлқың ең маңызды құралы және осы мағынада құқықтық нормалардың тиімділігінің, олардың әлеуметтік мүдделерге сәйкестігінің көрсеткіші ретінде қызмет ететін қоғамның даму деңгейі» [1, 3 б.]. Құқықтық қатынастар теориясында құқықтық қатынастардың классификациялық моделін талдаудың маңызы зор. Зерттеушілер бірауыздан құқықтық қатынастардың түрлерін модельдеудегі бірінші кезектегі міндет құқықтық қатынастарды жіктеу мәселесінің өзіне деген көзқарастардың сәйкессіздігі негізінде әдістемелік қайшылықтарды жеңу болып табылады деген пікірде. Зерттеудің мақсаты – құқықтық қатынастар жүйесіндегі әкімшілік-процессуалдық құқықтық қатынастардың нақты сипаттамаларын талдау.

Материалдары мен әдістері. Бұл жұмыстың әдіснамасы мен зерттеу әдістері диалектикалық және формальды логика әдістерін, талдау, синтез әдістері болып табылады. Зерттеу барысында шындықты тану стратегияларын қайта қарауға негізделген заң ғылымындағы әдістемелік тәсілдердің барлық арсеналы қолданылды: жүйелік-құрылымдық, формалды-құқықтық әдістер, салыстырмалы зерттеулер әдістері, құқықтық модельдеу және т.б.

Нәтижелер және талқылау. Ғылымда классификация объектілерді, құбылыстарды, категорияларды білімнің немесе практиканың тиісті саласының біртұтас жүйесіндегі жіктелген объектілер арасындағы қатынасты сипаттайтын ортақ белгілеріне қарай сыныптарға (категорияларға, топтарға және басқа да бөлімдерге) бөлу деп түсініледі [2, 47 б.]. Классификация құбылыстарды, демек, оларды сипаттайтын ұғымдарды белгілі бір кластарға бөлу тәсілі ретінде құбылыстардың ерекшеліктерін, олардың көптүрлілігін, қасиеттерін, байланыстары мен тәуелділіктерін, жалпы және ерекшеліктерін бөліп көрсетуге және осы арқылы олардың мәнін түсіндіреді.

Бұл парадигмадағы модельдеу процесі, әдетте, типологиялық және нақты жіктеу критерийлеріне негізделінген. Бұл процестің жіктеу негіздері бойынша құқық теориясының жалпы қабылданған постулаттары, сондай-ақ құқықтық реттеу механизміндегі құқықтық қатынасты тағайындауға (қызметтік рөлге) негізделген сынды құрайды.

Әкімшілік құқықтық қатынастарды жіктеу мәселесін зерттеу осы мәселеге деген көзқарастардың алуан түрлілігі туралы қорытынды жасауға негіз береді. Әкімшілік іс жүргізу құқықтық қатынастар әкімшілік құқықтық қатынастардың ортақ белгілерімен сипатталады. Әкімшілік іс жүргізу құқықтық қатынастарды жіктеудің теориялық моделі жіктеу негіздерінің тізбесімен айтарлықтай байытылды. Атқаратын қызметтері мен міндеттеріне қарай әкімшілік іс жүргізу құқықтық қатынастар реттеуші және қорғаушы құқықтық қатынастарға жіктеледі. Нормативтік құқықтық қатынастар субъективтік құқықтарды жүзеге асырудың және әкімшілік-процессуалдық саладағы заңды міндеттерді орындаудың қалыпты үдерісімен бірге жүреді, олардың негізгі функциясын – әкімшілік істі жан-жақты, объективті, бейтарап және уақтылы шешу үшін қажетті әлеуметтік байланыстарды құру және оңтайландыруды жүзеге асырады. Қорғаушы әкімшілік іс жүргізудің құқықтық қатынастары әкімшілік процеске қатысушылардың мүдделерінің қақтығысы негізінде туындайды. Оларда әрқашанда құқықтық конфликттің элементі де, оны жеңу жолы да болады, олардың мақсаты реттеуші әкімшілік іс жүргізу құқықтық қатынастардың қалыпты жұмыс істеуін қамтамасыз ету, қорғау және қамтамасыз ету болып табылады.

Бұл функция әкімшілік процестік мәжбүрлеу шараларын қолдану арқылы жүзеге асырылады, атап айтқанда: ескерту (жеке тінту, заттарды, құжаттарды қарау және алу, көлік құралдарын басқарудан шеттету); тоқтату (әкімшілік қамауға алу, сот отырысы өтіп жатқан залдан шығару); заңды міндетті орындауға мәжбүрлеу (келуі, дәлелдемелерді уақытша алып қою). Әкімшілік құқықтық қатынастарды субъектілер арасында туындайтын қатынастардың сипаты бойынша жіктеу ортақ болып табылады. Әдетте, бұл жағдайда жіктеудің негізі құқықтық қатынастарға қатысушылардың құқықтары мен міндеттерінің арақатынасы болып табылады, ал аталған критерий көлденең, тік және диагональды әкімшілік құқықтық қатынастардың бөлінуін анықтайды. Көлденең әкімшілік-құқықтық қатынастар нақты және заңды тең субъектілердің қатынасы тең негізде құрылатын кезде бағыну немесе бақылау қатынастары болмаған кездегі басқару құрылымындағы элементтердің өзара әрекетін сипаттайды. Тік әкімшілік-құқықтық қатынастар заңда мемлекеттік басқарудың басқарылатын субъектілері үшін басқарушы субъектінің міндетті актілері көзделген кезде өзара әрекеттесуші тараптардың (басқарушы және басқаратын субъектілер) ұйымдық және өзге де бағынуын білдіреді.

Әкімшілік құқықтық қатынастардың субъектілері арасындағы қарым-қатынастардың сипатын көрсететін аталған жіктеу сыны осы құқықтық қатынастарды бағыныштылыққа (басқарушы субъектінің басқарушыға бағыну қатынасына негізделген), үйлестірушілікке (басқарушыға бірнеше басқарушы субъектілердің бірлескен қызметі) және үйлестіру (басқарушы субъектінің басқарушыға кері әсерін қамтамасыз етеді, мысалы, жоғары тұрған субъектілердің әрекеттері мен шешімдеріне шағымданған кезде немесе органдарға жүгінген кезде).

Құқықтық қатынасқа қатысушылардың саны бойынша әкімшілік құқықтық қатынастар екіжақты және көпжақты болып бөлінеді. Субъектілердің құқықтық қатынасқа қатысуының

тікелей себебінің критерийі бойынша келесі үш түрді бөліп көрсетуге болады: а) екі тарап өздерінің заңды әрекеттері (шарттар және басқа да мәмілелер, сондай-ақ) күшімен қатысатын құқықтық қатынастар, субъектілердің бірлескен заңды әрекеттерінен туындайтын басқа да құқықтық қатынастар); б) белгілі бір оқиғаға байланысты екі жақ қатысатын құқықтық қатынастар (абсолюттік оқиғалардан, кейбір құқық қолдану актілерінен және т.б. құқықтық қатынастар); в) бір тарап өз әрекетінің күшімен, ал екінші тарап оқиғаның күшімен қатысатын құқықтық қатынастар (бір тараптың заңды немесе заңсыз әрекеттерінен туындайтын құқықтық қатынастар және т.б.) [3].

Міндетті субъектінің әрекет ету әдісі әкімшілік іс жүргізу құқықтық қатынастардың екі түрін бөлуге негізделген: 1) тиісінше міндетті субъектінің белсенді әрекеттерімен сипатталатын белсенді түрі және 2) құқықтық қатынастардың пассивті түрі; бұл міндетті тараптың белсенді әрекеттерден бас тартуын білдіреді. Әдетте, мұндай құқықтық қатынастар субъектілерінің мінез-құлқы тиісті нормативтік құқықтық актілермен реттеледі.

Әкімшілік іс жүргізу құқықтық қатынастары әрекет ететін қоғамдық өмірдің салаларына жататындығы бойынша келесі түрлерге бөлінеді: экономикалық салада дамитын құқықтық қатынастар; саяси салада дамып жатқан құқықтық қатынастар; кәсіпкерлік саласында дамып жатқан құқықтық қатынастар; әлеуметтік-мәдени салада дамып жатқан құқықтық қатынастар және т.б. Ресей заң әдебиетінде әкімшілік-құқықтық қатынастарды олардың қызмет салаларына бөлу тұрғысынан сипаттайтын жіктеу сынына негізделген: жалпы құзыретті атқарушы органдардың (жергілікті басқару) әкімшілік-құқықтық қатынастары, т.б. тиісті аумақтағы өмірдің барлық мәселелері бойынша; атқарушы биліктің салалық құзыретіндегі басқару субъектілеріне қатысты әкімшілік-құқықтық қатынастары; ерекше мәселелерді шешу, бақылау, қадағалау және үйлестіру өкілеттіктерін жүзеге асыру жөніндегі ведомстводан жоғары сипаттағы салааралық құзыретті органдардың әкімшілік-құқықтық қатынастары; осы органның аппараты мен оған тікелей бағынатын мекемелердің, кәсіпорындардың қызметіне әсер ететін әкімшілік-құқықтық ұйымдық қатынастар [4, бб. 411-412].

Әкімшілік-құқықтық қатынастарды қызмет бағыттары бойынша бөлудің негіздемесін түсіндіру келесі жіктеу үлгісімен сәтті толықтырылған:

«а) атқарушы билік (мемлекеттік басқару) саласындағы ұйымдастырушылық басқару қатынастары процесінде және нәтижесінде туындайтын; атқарушы билік және субъектінің берілген өкілеттік шегінде өз бақылауындағы салаларға және ведомстволық бағынысты объектілерге қатысты реттеуші басқару функцияларын жүзеге асыруы.

Бұл топ сыртқы басқару (ішкіден айырмашылығы) және ұйымдастырушылық қатынастар болып бөлінеді;

б) мемлекеттік қызметтің барлық салаларындағы мемлекеттік басқару жүйесінің кез келген органдарының жұмысын ішкі ұйымдастыру жөніндегі ішкі қызметті делдалдық мемлекеттік қызметтің барлық салаларындағы ұйым ішілік қатынастар;

в) жалпыұлттық бақылау іс-шараларын жүзеге асыру барысында және нәтижесінде туындайтын жалпыұлттық бақылау және ұйымдастырушылық қатынастар, т.б. кәдімгі функционалдық бақылаудан айырмашылығы бірқатар белгілермен (мемлекеттің барлық аумағында, жоғарғы мемлекеттік органдар атынан жүзеге асырылатын және жекелеген мәселелер бойынша атқарушы билік пен басқа да билік органдарының қызметін назарда ұстайтын) жалпыұлттық бақылау);

г) мемлекеттік және жергілікті басқару органдарының шешімдері мен іс-әрекеттерінің заңдылығына сот бақылауын жүзеге асыру процесінде және нәтижесінде туындайтын, оның іс-әрекеттерінің заңдылығын немесе заңсыздығын бағалаумен байланысты әкімшілік-сот ұйымдық-қорғау қатынастары; соттар мен судьялардың, сондай-ақ соңғылардың басқару саласындағы заңдылықты қорғау және қалпына келтіру мақсатында жеке және заңды тұлғаларға қатысты әр түрлі әкімшілік – мәжбүрлеу шараларын қолдануы» [5, бб. 75-77].

Саналы және әкімшілік процестің күрделі құрылымын көрсететін әкімшілік іс жүргізушілік құқықтық қатынастарды әкімшілік іс жүргізу түрлері бойынша бөлу болып табылады. Бұл жіктеу негізінде әкімшілік-процессуалдық құқықтық қатынастар бөлінеді:

а) атқарушы билік органдарының нормативтік құқықтық актілерді қабылдауы бойынша іс жүргізу барысында туындайтын қатынастар;

б) мемлекеттік басқару саласындағы азаматтардың ұсыныстары мен өтініштері және ұйымдардың өтініштері бойынша іс жүргізу кезінде туындайтын қатынастар;

в) әкімшілік-құқықтық шағымдар мен даулар бойынша іс жүргізу кезінде туындайтын қатынастар;

г) әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер бойынша іс жүргізу кезінде туындайтын қатынастар;

д) мемлекеттік басқару саласындағы тәртіптік істер бойынша іс жүргізу кезінде туындайтын қатынастар; ж) тіркеу ісінде туындайтын қатынастар;

е) лицензиялық іс жүргізу кезінде туындайтын қатынастар; и) атқарушылық іс жүргізу кезінде туындайтын қатынастар [6, б. 152].

ж) көтермелеу бойынша іс жүргізу кезінде туындайтын қатынастар; д) әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер бойынша іс жүргізу кезінде туындайтын қатынастар; е) мемлекеттік басқару саласындағы тәртіптік істер бойынша іс жүргізу кезінде туындайтын қатынастар; ж) тіркеу ісінде туындайтын қатынастар.

Осы критерий бойынша әкімшілік іс жүргізу қатынастарын бөлу рұқсат беру, бақылау іс жүргізу барысында туындайтын құқықтық қатынастармен толықтырылуы мүмкін. Материалдық қатынастардың салалық қатынасы бойынша әкімшілік-процессуалдық құқықтық қатынастар мыналарға бөлінеді: а) әкімшілік-құқықтық материалдық қатынастарды жүзеге асыруға бағытталған қатынастар; б) азаматтық құқық нормаларымен реттелетін материалдық қатынастарды жүзеге асыру мақсатын көздейтін қатынастар; в) еңбек құқығының нормаларымен реттелетін материалдық қатынастарды жүзеге асыру мақсатын көздейтін қатынастар; г) қаржылық құқық нормаларымен реттелетін материалдық қатынастарды жүзеге асыру мақсатын көздейтін қатынастар; д) отбасы құқығының нормаларымен реттелетін материалдық қатынастарды жүзеге асыру мақсатын көздейтін қатынастар; е) жер құқығының нормаларымен реттелетін материалдық қатынастарды жүзеге асыру мақсатын көздейтін қатынастар және т.б.

Әкімшілік істің негізінде дау-дамайдың болуы немесе болмауы бойынша әкімшілік іс жүргізу құқықтық қатынастар бөлінеді: 1) дау-дамай (юрисдикциялық іс жүргізу барысында қалыптасады: әкімшілік талап, атқарушылық, тәртіптік және т.б.); және 2) жанжалсыз (басқару рәсімдерін жүзеге асыру кезінде туындайды: лицензиялау, қадағалау, рұқсат беру, аттестаттау және т.б.).

Қорытынды. Әкімшілік іс жүргізу нормалары мемлекетте бекітілген әртүрлі құқықтық нормалар ретінде кез келген құқықтық нормаға тән барлық белгілерге ие. Зерттеуде ұсынылған әкімшілік іс жүргізу қатынастарының жіктеу моделі толық емес. Әртүрлі критерийлерді жіктеу негізі ретінде қарастыру әкімшілік іс жүргізу қатынастарының мақсаты мен ерекшеліктерін анықтауға көмектеседі. Әкімшілік-процессуалдық нормаларға қатысты бірқатар мәселелер отандық заң ғылымында әлі дұрыс дамымаған. Сондықтан іс жүргізу нормалары мен материалдық нормалардың арасындағы байланысты ескеріп, әкімшілік іс жүргізу нормаларының ресми мақсатын бағалау өте қажет.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Кравченко О.А. *Комплексность правоотношений (на примере уголовно-исполнительной системы): автореф. дис. ... к.ю.н.: Владимир, 2019. – 24с.*

2. Тайторина Б.А. *Государственный контроль в конституционной системе разделения власти Республики Казахстан: Монография. – Алматы, 2011. - 396 с.*

3. Бекбаев Е.З. *Проблема начала в теоретическом познании правовой системы (попытка обоснования). Астана. 2009. - <http://allpravo.ru/library>*

4. Стариков Ю.Н. *Курс общего административного права: В 3 т. Т.1: История. Наука. Предмет. Нормы. Субъекты. - М.: Норма, 2002. – 728 с.*

5. *Конин Н.М. Российское административное право. Общая часть: Курс лекций. - Саратов, 2021. – 446с.*
6. *Сорокин В.Д. Административно-процессуальное право. Учебник. 2-е изд., перераб. и доп. – СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2008. – 569 с.*